

HØYMIDDELALDERENS KONGSGÅRD PÅ AVALDSNES: NYE RESULTATER

ERLEND NORDLIE OG KRISTINE ØDEBY HAUGAN

INNLEDNING

Selv om høymiddelalderens kongsgård på Avaldsnes har en tydelig tilstedeværelse i skriftlige kilder, var det inntil 2012 svært få kjente fysiske levninger av anlegget. Ut over Olavskirken og en udatert lønngang var selve kongsgårdens plassering og utforming uviss. Dels derfor, men antagelig ikke minst på grunn av spektakulære funn og minneverdige beretninger fra andre perioder havnet middelalderens Avaldsnes lenge i skyggen. Da undersøkelsene i forbindelse med Kongsgårdsprosjektet ble avsluttet i 2017, var ruinen av den høymiddelalderens kongsgården endelig lokalisert og delvis utgravd. Ikke bare var det påvist arkeologiske spor i form av bygningsrester, graver og gjenstandsfunn; det var også innhentet oppklarende naturvitenskapelige analyser. Levningene stemte godt overens med samtidige historiske kilder. Siden Kongsgårdsprosjektets avslutning har arbeid med konservering av ruinen medført ytterligere arkeologiske undersøkelser. Disse har frembrakt noen nye detaljer, men har også vist oss at det fremdeles finnes strukturer og kontekster som fortsetter utenfor de undersøkte områdene.

Vi viser i denne artikkelen at høymiddelalderen er et ledd i historien om maktsentret på Avaldsnes som det fremdeles er stort potensial for å finne ut mer om. Undersøkelser med målrettede problemstillinger kan gi stor uttelling med tanke på kunnskapen om flere deler av anlegget. Flere av beskrivelsene av anlegget og dets strukturer baserer seg på et bokkapittel av Sand-Eriksen og Nordlie (2020), der resultatene fra Kongsgårdsprosjektet ble publisert. En utgravning i 2020 (Nordlie og Ødeby 2021) gir dessuten oppdaterte opplysninger om flere av strukturene og bruken av anlegget.

Mer spesifikt vil denne artikkelen ta for seg de fysiske sporene av middelalderbygningene, sporene av bygningenes historie og gravene fra middelalderen som gir ny kunnskap om bruken av anlegget. Andre har undersøkt de skriftlige kildene og den politiske, administrative og økonomiske konteksten og rollen til anlegget (se f.eks. artiklene til Hommedal og Opsahl i denne utgivelsen; se også Hommedal 2020; Opsahl 2020; Bjørkvik 1999; Helle 1999; Lidén 1999; Lindanger 1999). Denne artikkelen vil derfor holde seg til observasjoner

fra de arkeologiske utgravningene og spørsmål og konklusjoner nært knyttet til disse. Ut over selve bygningene vil vi beskrive funnene av graver fra middelalderen, og diskutere hva slags implikasjoner disse kan tenkes å ha for tolkningen av anlegget. Mot slutten vil vi peke på åpne spørsmål som gjenstår etter utgravningene, og på viktige problemstillinger ved eventuelle videre undersøkelser.

ANLEGGETS HISTORIE

Bygningsrestene fra middelalderens kongsgård på Avaldsnes stammer fra høymiddelalderen, nærmere bestemt ca. 1250–1320 (Nordlie og Sand-Eriksen 2019). Det er mulig at byggingen av de ulike delene av anlegget kan knyttes til enda snevrere tidsrom: tårnet og kirken til rundt 1250 og hallen til rundt 1300 (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 86). Det er også dokumentert aktivitet på samme område i tidlig middelalder (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 49, se også fig. 30), men det eksisterende anlegget har ingen direkte forbindelse til eldre faser. Ut over byggefasene har anlegget også en brukshistorie videre inn i tidlig moderne tid. I senmiddelalderen gikk kongsgården over til å være prestegård, og mens tårnet antagelig ble ødelagt, var hallen en del av prestegårdsanlegget frem til en katastrofal brann i 1698 (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 63–65). Blant annet er en sekundær kjeller nordøst i den avdekkede delen av hallen sannsynligvis fra prestegårdsperioden. Denne kjelleren ble gjenfylt, og basert på funn i fyllmassene har rommet mest sannsynlig gått ut av bruk rundt 1900 (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 65) – altså på den tiden prestegården ble flyttet til en tomt sør for området med middelalderruiner. Det at bygningene og området var i bruk også etter middelalderen, har delvis fjernet spor av den opprinnelige bruken, noe som er en vesentlig grunn til at tolkninger av bygningenes funksjoner er til dels usikre.

At hallen, men ikke tårnet fortsatt var i bruk i senmiddelalderen og tidlig moderne tid, skyldes antagelig at tårnet ble mer ødelagt ved Hanseatenes angrep i 1368. Angrepet er summarisk beskrevet i Håkon VI's erstatningskrav (*Regesta Norvegica* [RN] VII: 46), men det finnes ingen kilder som dokumenterer skadene i detalj. De eneste sporene av brann på murene ble funnet i tårnet, men det er ikke mulig å vite om disse stammer fra 1368.

UTGRAVNINGSHISTORIKK

Allerede rundt 1600 ble det bemerket at det var ruiner rett sør for Olavskirken (Friis 1632: 67), men de ble tolket som en kirke bygget av Olav Tryggvason; forbindelsen til en kongsgård i middelalderen var ikke kjent.¹ I nyere tid var det ikke synlige spor av murer i området. De ble først oppdaget ved utgravningene som ble gjennomført i forbindelse med Kongsgårdprosjektet Avaldsnes ved Universitetet i Oslo i 2011–2012 (Bauer 2017). Selv om de første spede sporene av høymiddelalderens kongsgård på Avaldsnes dukket opp i 2011, var det mot slutten av gravesesongen i 2012 arkeologene ved Kongsgårdprosjektet begynte å ane sammenhengen og omfanget (Bauer og Østmo 2013; Bauer 2017). Omfattende murverk fra middelalderen var ikke forutsett og kunne ikke undersøkes fullt ut innenfor det planlagte prosjektet. Videre utgravning måtte utsettes til det var besluttet hva man skulle gjøre med bygningsrestene, og til man kunne sette av tid og penger til en målrettet undersøkelse. En slik undersøkelse ble mulig å gjennomføre i 2017, fremdeles i regi av Kongsgårdprosjektet og finansiert av Karmøy kommune. Målet var da å undersøke og frilegge hele ruinene, både for å lære mest mulig om anlegget og for å konservere murene og

1 Slomann (1964: 9) mente at de omtalte ruinene *ikke* var fra en eldre kirke, som sannsynligvis har ligget på samme sted som – heller enn sør for – Olavskirka.

Figur 1. Oversiktsbilde underveis i utgravningene i 2017, fra nord mot høyre. Sammenlign med figur 2 under, der ulike deler av anlegget kommer tydeligere frem. Dette bildet viser imidlertid bedre plasseringen av grusveien som går over deler av anlegget. Foto: T. Olsen, Linsaa.

gjøre dem tilgjengelig for publikum. Resultatene fra denne utgravningen ble lagt frem både som utgravningsrapport (Nordlie og Sand-Eriksen 2019) og i et kapittel på engelsk (Sand-Eriksen og Nordlie 2020) i publikasjonen *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia* (Skre 2020).

Imidlertid lå det på daværende tidspunkt en del praktiske hindringer i veien for å få frilagt hele anlegget, blant annet fordi deler av det lå under kirkegårdsmuren til Olavskirken. Dermed ble det en ny runde med undersøkelser og noe mer graving i 2020, denne gangen gjennomført av Norsk institutt for kulturminneforskning (NIKU) (Nordlie og Ødeby 2021). Utgravningen i 2020 åpnet lite nytt areal, men den gikk til gjengjeld dypere i lagene innenfor mye av områdene som allerede var avdekket. En del mur ble også demontert som forberedelse til konserveringen. I en (foreløpig)

siste undersøkelse gikk NIKU enda litt dypere på et begrenset område sør i anlegget sommeren 2022 (Hill, under publisering), igjen for å tilrettelegge for konservering og presentasjon av ruinen. På grunnlag av observasjonene fra utgravningene som har vært foretatt til nå, er det imidlertid mindre sannsynlig at videre utgravning vil avdekke bygningstekniske detaljer som endrer forståelsen av den undersøkte delen av anlegget. Potensialet ligger derimot i *bruken* av bygningene samt i konteksten rundt. Det er for eksempel fremdeles uklart hvor stor kongsgården har vært, og hvordan eventuelle andre bygg har vært plassert rundt den undersøkte ruinen.

BESKRIVELSE OG DRØFTING AV BYGNINGSRESTENE

Slik det fremstår i dag, er det synlige spor av kongsgården i form av både fremgravede ruiner og den

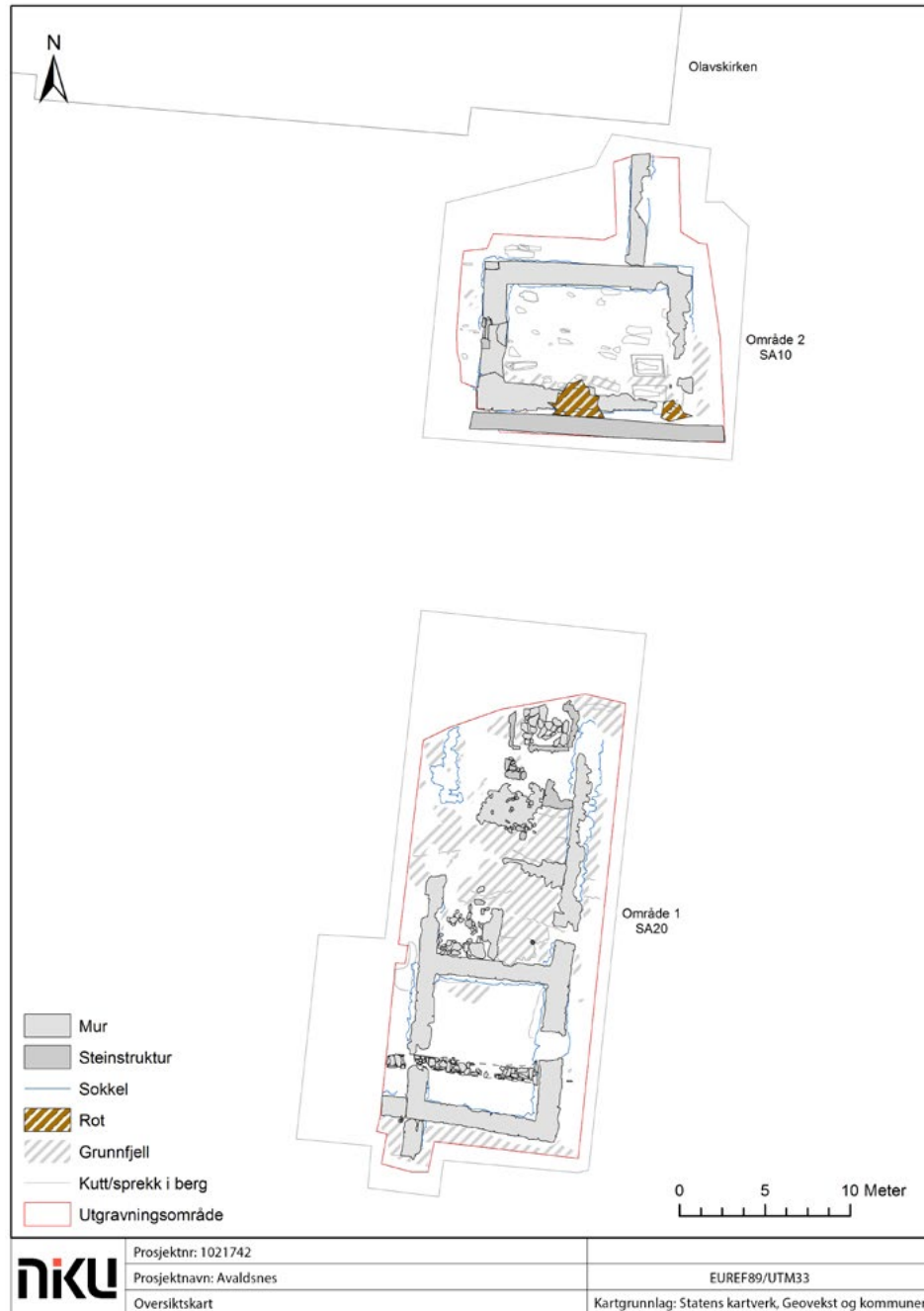
stående Olavskirken (jf. figur 1 og figur 2). Ruinene var ikke kjent før utgravningene i forbindelse med Kongsgårdprosjektet, mens kirken har vært i bruk siden den ble bygget omkring 1250. Riktignok har også kirken vært nær ved å bli en ruin, og selv om dagens kirke i uttrykk og form er rimelig lik den opprinnelige, er mye av dagens struktur yngre. Selve kirken er grundig behandlet tidligere av Hans-Emil Lidén (1999) og vil ikke bli drøftet nærmere her, ut over en kort redegjørelse for datering og forholdet til resten av kongsgården. Datering av kirken bygger på stilistiske eller arkitekturhistoriske trekk, som murkarakter (se figur 3), grunnplan, form og dekor på portaler og vinduer, som samlet sett peker mot midten av 1200-tallet (jf. Lidén 1999: 106, 112–117; Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 86–87; sml. Hommedal 2020, 506 med henvisninger). I *Håkonar saga Hákonarsonar* (Tordsson 1264/1964: 314) nevnes dessuten oppføringen av en steinkirke på Avaldsnes som en av Hákon IVs (r. 1217–1263) gode gjerninger. Undersøkelsene i 2017 og 2020 har vist at den første av steinbygningene sør for kirken høyst sannsynlig ble bygget samtidig med kirken, og kirken må regnes som en del av kongsgårdanlegget allerede fra planleggingsfasen.

Ruindelen av anlegget består av minst to bygninger, her kalt tårnet og hallen, samt en forbindelsesmur mellom tårnet og Olavskirken. Disse byggene har vært ett sammenhengende anlegg, selv om de dels er bygget hver for seg. En oppklaring av betegnelsene «tårnet» og «hallen» er nødvendig før vi går videre. Ingen av murene er bevart i en høyde av mer enn ca. 1,5 meter, og det er heller ikke bevart (eller avdekket) sammenhengende murrester langs hele de antatte veggforløpene til bygningene. Det er dermed begrenset hva man kan si sikkert om bygningenes form og størrelse, særlig om høyden og romløsninger over bakkeplan. Når den ene bygningen likevel kalles «tårn», er det hovedsakelig på grunn av dimensjonene på mur og fundamen-

ter, størrelse og form på grunnplanet og dessuten sammenligning med parallelle anlegg og bygninger (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 448–451). Videre støtte til antagelsen om at bygningen har hatt flere etasjer (og muligens en viss forsvarsverdi), er de relativt smale døråpningene (sannsynligvis rundt 65–70 cm; se Nordlie og Ødeby 2021: 32, 38). Når vi kaller den andre bygningen «hallen», er det med Håkonshallen i Bergen og lignende bygninger som referanse, ikke de stolpebyggede langhusene fra jernalderen. Det impliseres heller ikke at bygningen hadde kun ett stort rom. Basert på observasjoner fra utgravningene og sammenligning med tilsvarende anlegg er det heller sannsynlig at bygningen hadde flere rom med ulike funksjoner, hvorav ett kan ha hatt samme representasjonsrolle som det store hallrommet i overetasjen i Håkonshallen (Hommedal 2013, 2020).

Kirken er orientert nær nøyaktig øst–vest, mens ruinene ligger på en rekke omtrent nord–sør med avslutning mot kirkekoret. Mellom nordveggen av tårnet og sørveggen på koret er det rester av en mur som har forbundet disse bygningene. Denne muren har ikke vært vegg i en bygning, men kan ha båret en konstruksjon over bakkeplan og har uansett stengt åpningen mellom kirken og tårnet. Muligheten for en drombegang² mellom tårnet og kirken ble drøftet av Bauer (2017: 295–299), men det var før forbindelsesmuren ble avdekket. Konklusjonen til Sand-Eriksen og Nordlie (2020: 420–423, 453) var at en drombegang er en plausibel tolkning, men umulig å bevise, og ingen nye argumenter har kommet frem i ettertid.

2 En drombegang er en overdekket og innebygget gang mellom to bygninger, over bakkenivå. Slike har eksistert ved en del monumentale middelalderanlegg. Mest kjent er drombegangen mellom bispegården og Hallvardskatedralen i Oslo.

Figur 2. Oversiktskart fra NIKUs undersøkelse i 2020 (Nordlie og Ødeby 2021: figur 11). Helt øverst ser vi omrisset av sørøstre del av Olavskirken. Den rektangulære bygningen sør for denne er tårnet, og mellom tårnet og kirken er forbindelsesmuren. Langs sørsiden av tårnet er den yngre kirkegårdsmuren markert. Sør for denne er det et opphold, der moderne infrastruktur foreløpig ikke har tillatt utgraving. Videre sør for det ikke undersøkte området er ruinen av hallen, med kjelleren i enden av bygningen.

Forbindelsesmuren er entydig yngre enn tårnet og rimelig sikkert yngre enn kirken, da det ikke er noe forband der forbindelsesmuren møter tårnet, og heller ingen spor av noe slikt der den ville møtt korveggen i kirken. Murverkets karakter og stratigrafien rundt viser likevel at forbindelsesmuren hører til det høymiddelalderske anlegget, trolig bygget mens tårnet fremdeles var i bruk, senest tidlig i senmiddelalderen. Mest rimelig er det å anta at den ble bygget samtidig som hallen, som har svært likt murverk og samme orientering (jf. figur 2). Måten det er murt på, viser også at både «støttemurene» i sørvest og de indre veggene i hallen (se diskusjon av disse under) er fra middelalderen; det er ikke funnet indikasjoner på at det ble bygget på denne måten i den etterreformatoriske fasen. Tvert imot skiller de få eksemplene på mulig senere ombygging eller tilføyelse seg tydelig fra middelaldermurene, ved at det er brukt leire mellom steinene i stedet for kalkmørtel (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 65–66; Nordlie og Ødeby 2021: 110–111).

Etter minst to byggefaser (jf. faseinndelinger, se Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 407–410) har anlegget i sen høymiddelalder fremstått med kirken som en avslutning i nord, mens hallen og tårnet har utgjort en østfløy. Et forbehold må tas om selve den fysiske forbindelsen mellom tårnet og hallen; det som i 2017 ble tolket som murrester fra hallen helt inntil sørmuren til tårnet (jf. Sand-Eriksen og Nordlie 2020: figur 6.19) viste seg ved videre graving å være utraste masser som lå over forstyrrelser fra tidlig moderne tid (Nordlie og Ødeby 2021: 86–87).

I tillegg til kirken og østfløyen er det mulige spor av ytterligere en bygning orientert øst–vest ved det sørvestre hjørnet av hallen. En mulig tolkning er at det også har vært en sørfløy i anlegget (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 442–443).

Av hensyn til eksisterende infrastruktur er det et område sentralt i østfløyen som foreløpig ikke

er undersøkt (jf. figur 1 og figur 2), slik at det ikke er mulig å si helt sikkert om fløyen virkelig har vært én sammenhengende bygningsrekke. Orientering, dimensjoner og datering tilsier likevel at det er sannsynlig, og tilsvarende anlegg fra samme periode peker i samme retning (for flere paralleller, se f.eks. Hommedal 2020). Området som ikke er undersøkt, er også der den såkalte lønngangen eventuelt ville vært forbundet med hallen. Lønngangen er til nå kun overfladisk undersøkt et stykke vest for østfløyen og er ikke direkte datert (Bauer 2017: 304–306). Videre drøfting av funksjonen til lønngangen og sammenhengen med kongsgården må vente til eventuelle nye undersøkelser.

MURENE

Felles for Olavskirken og alle deler av ruinene er at de er bygget med typisk gotisk kistemur av stein som er lite eller ikke bearbeidet. Mellom de uregelmessige store steinene i murlivene, ofte stilt på høykant, er det mye horisontal pinningsstein og en del kalkmørtel. Mellom murlivene er det fyll av mindre stein, lagt uten noe system i rikelig med kalkmørtel. Ingen murpartier har helt regelmessige skift, men de mest regelmessige var i murene i tårnet. Med forbehold om at det kun var noen få steder der flere skift var bevart, så det ut til å være få eksempler på stående fuger som krysset skiftene. Det var likevel en tendens til flere slike fuger i murene i hallen sammenlignet med tårnet. Unntatt kleberkvader i noen hjørner³ samt dørørramminger er det ikke hugget eller synlig bearbeidet stein i murene. Det er forholds-

3 I kirken – og bevart *in situ* i nordvestre hjørne av tårnet. De andre hjørnene av tårnet var så skadet at det ikke kan avgjøres sikkert om de har hatt kvader, men det virker umiddelbart usannsynlig at kun det ene hjørnet hadde det. Hjørnene sør i hallen hadde ikke kvader, mens hjørnene i nord ikke er undersøkt.

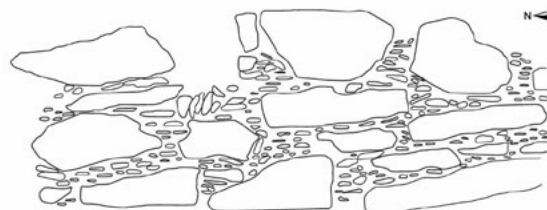
vis omfattende bruk av pinningsstein, stort sett liggende. Andelen pinningsstein er omtrent den samme i tårnet som i Olavskirken (se figur 3), mens den i hallen og forbindelsesmuren er noe større.

Kun ett sted ble det observert mulige spor av kalkpuss på veggene, nemlig på ytterlivet på vestveggen i kjelleren sør i hallen (Bauer og Østmo 2013: 88), på tross av at flere flater med godt bevart murliv ble nøye undersøkt. Det fuktige klimaet på Karmøy gjør at man må ta høyde for at eventuell kalkpuss eller hvitning har blitt vasket helt vekk i tidens løp. De nevnte sporene på vestmuren i hallen lå slik at de relativt fort kan ha blitt dekket av innraste eller innvaskede masser, muligens allerede i middelalderen (se Bauer og Østmo 2013: figur 8.5.3i), men sporene var så beskjedne og forvitret at det ikke kan utelukkes at det egentlig var rester av spill fra muringen fremfor puss.

Murene i alle deler av anlegget er som nevnt murt med kalkmørtel, som må beskyttes mot gjennomstrømming av vann for å beholde styrken. For å unngå utvasking og skader er det derfor brukt fundamenter uten mørtel under bakkenivå, unntatt der grunnfjellet stikker så høyt opp at muren kunne settes rett på fjellet. Både der det er fundamenter under bakkenivå og der muren står på fjell, er det stort sett et distinkt sokkelsjikt under den egentlige muren, i form av et mer eller mindre regelmessig lag heller eller mindre, flate steiner. Selv om mye av sokkelen ikke er undersøkt i sin helhet, da murene over ikke ble demontert fullstendig, virker det generelt som om formålet med sokkelen først og fremst har vært å danne et jevnt underlag for muren, og å motvirke at mørtelen i murkjernen trakk fukt opp fra grunnen. Kantene av sokkelen var så uregelmessige at det er vanskelig å se for seg noe mer enn en rent funksjonell bakgrunn.

Sokkelsjiktet (eller -skiftet) lå stedvis rett på grunnfjellet, som i enkelte områder var delvis hugget til for at steinene i sokkelen skulle ligge flatt

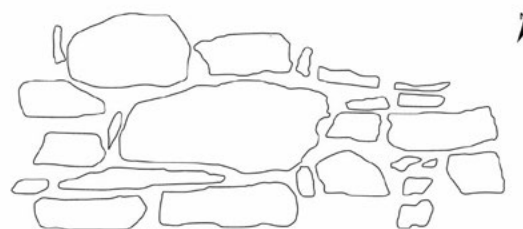
Bygning A60020

Bygning A60010

Olavskirka

Figur 3. Murkarakter, tegnet av Anette Sand-Eriksen til rapporten fra utgravningen i 2017 (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: figur 24). Øverst er et parti av innerlivet nord i kjelleren sør i hallen, under denne er et parti av innerlivet til nordveggen i tårnet. Nederst er et eksempel fra ytterlivet på sørsiden av koret i Olavskirken. På det tidspunktet undersøkelsen og dokumentasjonen ble utført, var det sement i fugene på Olavskirken, slik at selve pinningssteinene ikke kunne tegnes, men omrisset av de større steinene gir et godt inntrykk av omfanget av piningen. I ettertid er denne muren blitt pusset med kalk.

Figur 4. Hellene over dreneringskanalen under vestmuren i kjelleren, deler av muren og fundamentet er fjernet. Til høyre og øverst i bildet er blandede lag, til dels dyrkningslag fra før byggingen. De gule massene nede til venstre er naturlig undergrunn (foto Sf202514 i Arkeologisk museums fotobase).

og støtt (Nordlie og Ødeby 2021). Dette gjaldt det meste av fundamentene til tårnet, under muren nord i hallens kjeller og der dreneringskanalen gikk under muren i sørvest (se figur 4). Der grunnfjellet ikke kom opp i en slik høyde at denne fundamenteringsmåten var mulig, var det gravd en grøft i omtrent samme bredde som muren over, fylt med stein uten mørtel. Slike steinfylte grøfter ble observert under nordmuren i tårnet, under søndre del av forbindelsesmuren og under vest- og østmuren i kjelleren sør i hallen. Under tårnet var disse grøftene tilsynelatende noe bredere enn dem under hallmurene. I og med at ruinene skal bevares, er det ikke gravd til bunns i fundamenteringsgrøftene noe

sted,⁴ men mindre ruter som ble gravd ned enkelte steder inntil fundamentene, ga inntrykk av at fundamentene til tårnet var mer omfattende enn dem under hallen. For eksempel var nordsiden av fundamentene til nordmuren minst 50 cm dype under sokkelen, mens det under vestmuren sør i hallen var rundt 30 cm steinfyll under sokkelen.

Tårnet har hatt minst tre åpninger på bakkeplan; det var spor av en i hver av murene, unntatt i den østre (Nordlie og Sand-Eriksen 2019; Nordlie og

⁴ Unntatt ved dreneringskanalen i forbindelse med den begrensede undersøkelsen i august 2022 (se Hill, under publisering).

Figur 5. Portalen i vestveggen i tårnet. Foto: Erlend Nordlie, KHM. Sf154835 i Arkeologisk Museums fotobase.

Ødeby 2021). Østmuren var imidlertid så dårlig bevart at det ikke kan utelukkes at det har vært en åpning på eller nær bakkeplan også der.

I vestmuren i tårnet er nedre del av en portal med terskel, søylebaser, underlag for dørsmygene og en delvis skadet kvaderstein fra omrammingen bevart. Kvadersteinen har bevart spor av dekor i samme stil som på sørportalen i skipet på Olavskirken; det gjelder både profileringen av søylebasene og dekorative border med såkalte hundetenner, rekker med stjernelignende former i relieff. På tross av den påkostede utformingen har døråpningen vært kun 65 cm bred. Det er påfallende at den er både mer dekorert og smalere enn inngangen i sørveggen til koret i kirken. Tårnet har åpenbart hatt et monumentalt preg, muligens med oppholdsrom eller

bolig for kongen eller hans representanter, men det har også vært viktig å kunne stenge tårnet trygt. Døren har slått inn i rommet, og det har dermed vært mulig å lukke den med en slå på innsiden.

Spor i murene nord og sør i tårnet viser at det har vært døråpninger også der. Sporene består av flatt lagte heller midt i murene, plassert slik at de dekker murkjernen, og de kan ha tjent som underlag for terskel og dørromramming. Det var også mulige avtrykk av kvader i mørtel og murverk ved siden av hellene. Åpningen i nordmuren er rett overfor døren inn til koret, og den har i tillegg en mulig rest av en terskelstein (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 36), mens den i sør er plassert lenger vest og er dårligere bevart (Nordlie og Ødeby 2021: 38). Ut over at disse dørene må ha vært omtrent like smale som

Figur 6. Døråpningen i kjelleren sør i hallen. Foto: Erlend Nordlie, KHM. Hhv. Sf154852 og Sf154851 i Arkeologisk Museums fotobase.

den vest i tårnet, er det ikke bevart nok til å si noe om utformingen. Det er uklart hvorfor det var nødvendig med flere enn én dør. Døren i vest er vendt mot det som kan ha vært et område med gårdsplass og andre bygninger tilhørende kongsgården, og den kan sånn sett ha fremstått som hovedinngangen til tårnet fra resten av kongsgården. Døren mot nord virker opplagt bevisst henvendt mot koret, og en plausibel tolkning er at den ble brukt for å gå mest mulig direkte fra tårnet til kirken, noe som støtter teorien om at kapellgeistligheten brukte tårnbygningen. I sørmuren er det vanskeligere å forklare behovet for adgang. Det er ikke gjort noen observasjoner som kan peke mot at den er sekundær, ellers ville det vært naturlig å tenke seg at formålet var kortest mulig vei til koret fra hallen, som er yngre enn tårnet. En mulighet er at tårnet tjente som port i et gjerde eller annen avgrensing av kirkegården mot sør.

Sammenlignet med tårnet er en mindre andel av murene i hallen godt bevart. Den best bevarte delen er kjelleren i sør, som på grunn av plasseringen i et søkk i terrenget ble dekket av beskyttende masser etter at den gikk ut av bruk. I denne kjelleren er det en døråpning mot øst der døren har slått innover, antagelig med to blader. I likhet med dørene i tårnet og kirken har kjellerdøren fint hugget kleberomramming, men ingen dekor. Mangelen på dekor, jordgulfv i kjellerrommet innenfor samt en dørbredde på 1,28 meter er argumentene for å tolke kjelleren som et lagerrom (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 49).

I etasjen over kjelleren er det ikke bevart sikre spor av døråpninger, men observasjoner ved utsiden av sokkelen i vest, litt over ti meter nord for kjelleren, antyder at det kan ha vært en inngang der (Nordlie og Ødeby 2021: 76). Rett innenfor muren ble det i dette området funnet spesielt mange mindre fragmenter av kleber, noe som kan støtte denne tolkningen.

DRENERINGSKANAL

I direkte forbindelse med grunnmursgrøftene til kjelleren sør i hallen ble det funnet en steinsatt dreneringskanal som gikk fra vest mot øst under de lavestliggende delene av murene (Nordlie og Ødeby 2021: figur 40; se også Hill, under publisering). Kanalen var bygget opp av stein med en hellelegning på toppen (Nordlie og Ødeby 2021: 50). Praktiske og sikkerhetsmessige hensyn gjorde at kanalen kun ble undersøkt overflatisk i 2017, men deler av den ble gravd ut i 2020. På grunn av plasseringen av vernebygget var det likevel ikke mulig å avdekke hvor kanalen begynte, men undersøkelser med jordbor i 2017 viste at den sannsynligvis fortsetter 2,5 meter eller lenger mot vest (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 50). Der man ikke kunne følge den videre, ligger det en påfallende steinsamling som kan ha med dreneringskanalen å gjøre (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: figur 6.5). Steinsamlingen ligger slik at den fortsetter mot vest utenfor området som er undersøkt, og i forbindelse med kommende terrengtilpasninger i dette området vil man kunne undersøke den nærmere.

Kanalen var bygget slik at den passerte gjennom grunnmurene, under sokkelnivå, og den må ha vært bygget samtidig som grunnmursgrøftene ble fylt opp. Sokkelen har vært laget ekstra kraftig der murene står oppå kanalen. I og med at fundamentene var tørrmurt, vil vann som har samlet seg i grøftene ha drenert ut i kanalen og slik blitt ledet bort fra bygningen. Plasseringen av kjelleren i et søkk i terrenget, som i tillegg må ha vært utløp for vann fra en del av området vest for bygningen, har gjort det nødvendig å gjøre ekstra tiltak for å unngå utvasking av murene her. Det virker som om kanalen har fungert godt. På tross av at den ved utgravningen viste seg å være fylt opp med sediment, var det under utgravning påfallende hvor mye vann som forsvant ned i massene vest for kjelleren ved kraftig nedbør, og som kom ut igjen på østsiden.

BYGNINGENES HØYDE OG UTFORMING

Fundamenteringen til bygningene var jevnt over solid, og det har vært lagt vinn på å unngå fukt og svekkelse av mørtelen i murkjernen. Dimensjonene på murene gjør det også sannsynlig at både tårnet og hallen har hatt mer enn én etasje i stein. Gjenbruk av bygningene og området i senere tid, inkludert plyndring av stein fra murene, gjør det imidlertid vanskelig å si noe mer sikkert om den opprinnelige høyden eller om utformingen av etasjene over.

Sammenlignbare bygninger finnes med murer med både tilsvarende dimensjoner og i noen tilfeller vesentlig tykkere. Kirketårnet på Olavskirken kan ha vært bygget nær samtidig med tårnet sør for koret eller muligens tidligere, noe som dessverre er umulig å vurdere nærmere, da det middelalderiske kirketårnet raste delvis sammen og ble fjernet i nyere tid. Dagens kirketårn er fra mellomkrigstiden, men det skal ha omtrent samme størrelse og form som det opprinnelige, basert på eldre beskrivelser (Lidén 1999: 116–122, 145, 148, 156–158). Kirketårnet skal ha vært over 22 meter høyt, men tykkelsen på de opprinnelige murene er ukjent. Illustrasjoner og beskrivelser av ruinene, før kirketårnet ble revet, viser ingen spor av hvelv. Det er heller ikke funnet indikasjoner på hvelv i tårnet ved koret. Dette er relevant fordi etasjeskiller i form av bjelkelag belaster veggene mye mindre enn hvelv ville gjort, og uten hvelv bærer murene først og fremst vekten av seg selv og av taket. Sistnevnte har samme vekt uavhengig av høyde på murene, slik at hvelv uten sammenligning er det bygningselementet som stiller størst krav til tykkelsen på murene.

Når det ikke er grunn til å anta at kongsgårdens tårn har hatt hvelv, er murene mer enn tykke nok til å bære minst én etasje over bakkeplan. Eksempler på forholdvis godt dokumenterte paralleller er de svenske tårnene i Kumla i Närke og Harmånger i Hälsingland, som begge har hatt flere etasjer

(Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 415, 448–449). Det er dessverre få bevarte bygninger fra samme periode hvor både opprinnelig høyde og murtykkelse er kjent, men et nærliggende og samtidig eksempel er Håkonshallen i Bergen, der murene var rundt 20 prosent tykkere enn på Avaldsnesanlegget.⁵ Murene i Håkonshallen har båret tre etasjer og et tak med omtrent dobbelt så stort spenn som det tårnet på Avaldsnes kan ha hatt (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 448). Steinhuset på Gran, også fra samme periode, har murer som bare stedvis er opp mot 1,8 meter tykke. Disse murene har likevel også båret tre etasjer og to hvelv (Rosborn 2014).

Sammenlignet med tårnet er fundamentene til hallen noe grunnere og smalere, men det er ikke sikkert denne forskjellen har hatt større betydning i og med at mer enn halvparten av murene står rett på grunnfjell. Som et minimum har etasjen på bakkeplan i nordre del av hallen fortsatt sørover over kjelleren. Murte skillevegger inne i hallen rett nord for kjelleren samt et søylefundament sentralt i bygningen nord for disse antyder at det har vært ytterligere én etasje. I tillegg ble det funnet to fragmenter av bygningsstein som kan stamme fra henholdsvis en gurtbue og en hvelvribbe – begge elementer fra typisk gotiske hvelvformer. Disse ble funnet i fyllmasser i kjelleren (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 73), men dersom det virkelig har vært rom med hvelv i anlegget, er det ikke mulig å si sikkert hvor det var. Kjellerdøren har åpnet inn i rommet, slik at slåen må ha vært på innsiden, noe som betyr at det også må ha vært en inngang til kjelleren fra rommene over. Denne observasjonen kan tale imot at det var kjelleren som

⁵ Murene til tårnet på Avaldsnes var mellom 1,25 og 1,5 meter tykke, hallens murer var mellom 1,1 og 1,45 meter tykke – og murene i Håkonshallen er rundt 1,7–1,9 meter tykke (Sand-Eriksen og Nordlie 2020, 415, 423, 448 med henvisninger).

hadde hvelv, men at dette heller fantes i et rom i etasjen over. I så fall er det nok et indisium for mer enn én etasje over kjelleren.

Dersom det ikke var hvelv over kjelleren, men over et rom høyere opp i samme bygning, er det en kontrast til de relativt mange eksemplene på høy-middelalderske bygninger med nettopp hvelvede steinkjellere (se f.eks. Reinfjord 2018). Imidlertid er det indikasjoner på ulike regionale byggetradisjoner i denne perioden (Reinfjord 2018); det finnes eksempler på kjellere uten hvelv over, og i mange tilfeller gjør bevaringsforholdene det umulig å konkludere (jf. Stige og Bauer 2018). Håkonshallen er for øvrig et nærliggende eksempel på en samtidig bygning der kjelleren opprinnelig ikke hadde hvelv (Hommedal 2013: 36).

To fragmenter av hvelvstein kan synes lite å trekke frem. Med tanke på at det generelt ble funnet lite hugget bygningsstein eller identifiserbare fragmenter av slike,⁶ er det imidlertid rimelig å anta at mye stein ble fjernet for å gjenbrukes andre steder da bygningen gikk ut av bruk. Bare de døråpningene som har spor av kleberomramminger, har vært bygget med mer kleber enn det som er funnet. Dessuten er det sannsynlig at de andre døråpningene også har hatt hugget kleber, og uavhengig av antall etasjer må anlegget i tillegg ha hatt vinduer. Variasjonen i de kleberfragmentene som er funnet (se f.eks. Sand-Eriksen og Nordlie 2020: figur 6.24, 6.25; Nordlie og Ødeby 2021: tabell 3), viser at anlegget har hatt kleber rundt både dører og vinduer, muligens ved én eller flere peiser eller

ovner, samt dekorative eller skulpturelle elementer og til og med mulig krenelering⁷.

Variasjonen som finnes i det beskjedne antallet deler av hugget bygningsstein, er altså stor og et sterkt indisium på at utvalget representerer en svært liten andel av den steinen som opprinnelig fantes. Fragmentene underbygger antagelsen om at det har vært flere etasjer, og de viser i tillegg at bygningene har hatt en monumental karakter.

ROM OG ILDSTEDER I HALLEN

Hallen hadde tydelig adskilte rom, men ingen av rommene hadde åpenbare spor av å ha vært brukt som representasjons- eller boligrom. Basert på paralleller – som Håkonshallen – er det sannsynlig at slike rom var plassert i etasjen over. Kjelleren i sør har åpenbart vært et eget rom, trolig brukt som lager, og tilgjengelig fra en døråpning gjennom østmuren. Det ble ikke funnet spor av noe gulvdekke, så kjelleren har sannsynligvis hatt et ujevnt jordgulv (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 49, figur 30); kun varer som tålte noe fukt, kan ha blitt oppbevart der.

Ut over kjelleren er det rester av to murte skillevegger midt i hallen som sammen med andre observasjoner tyder på fire rom på bakkeplan (figur 7). De to indre murene er ikke murt i forband med de øvrige murene, men ut fra byggemåten og trekk ved kalkmørtelen bør de høre til den primære bruksfasen til hallen.⁸ Det sørøstre av rommene som dannes av skilleveggene, er forholdsvis lite og

6 13 huggede bygningsstein av kleber, hele og fragmenter, fra gravingen i 2017 (se Nordlie og Sand-Eriksen 2019: vedlegg); rundt 40 tilsvarende fra 2020 (se Nordlie og Ødeby 2021: vedlegg). I 2012 ble det funnet kun ett fragment av en hugget bygningsstein, men flere fragmenter av tegl av middelalderformat (se Bauer og Østmo 2013: vedlegg).

7 Symbolske eller funksjonelle brystvern med skyteskår øverst på murene.

8 Visuelt vurdert var det ingen forskjell mellom mørtelen i skilleveggene og i murene i hallen og tårnet for øvrig, mens mørtelen brukt i de sekundære murene ved det sørvestre hjørnet av hallen hadde en litt annen karakter. Videre var det et par eksempler på kontekster tolket som etterreformatoriske, hvor det var brukt leirmørtel i stedet for kalk (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 64–66; Nordlie og Ødeby 2021: 110–111).

Figur 7. Rominndeling og strukturer på bakkeplan i hallen (kart fra NIKUs undersøkelse i 2020) (Nordlie og Ødeby 2021).

kan ha tjent som lager. Eventuelt kan nedgangen til kjelleren ha vært fra dette rommet.⁹ Utgravningen etter Kongsgårdprosjektets avslutning avdekket at det sørøstre rommet hadde en egen liten krypkjeller under et oppbygget gulvnivå (Nordlie og Ødeby 2021: 54–59). Et stolpefundament anlagt rett på grunnfjellet i krypkjelleren var trolig et bærende element for gulvet. Rommet kan ha hatt en dør gjennom muren i vest, mot naborommet. Rommet i vest har ikke hatt noen murt skillevegg i nord, men en ovn plassert inntil skilleveggen i øst. Basert på ovnsens utforming, naturvitenskaplige analyser og gjenstandsfunn¹⁰ er det sannsynlig at ovnen har vært brukt til matlaging (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 56–57, 89). Ovnen har tatt opp en god del av plassen i rommet, noe som gjør det lite sannsynlig at det har vært adgang herfra til kjelleren eller rommet over kjelleren.

Nord for disse rommene har det vært et større, mer åpent rom med peis ved østmuren og mulig steinlagt gulv, antagelig brukt til administrative oppgaver for kongsgården, for eksempel håndtering av inntekter fra skatt, toll eller handel. Hvor rommet har sluttet i nord, har ikke vært mulig å avgjøre på grunn av moderne forstyrrelser, men det ser ut til at det har tatt opp hele bredden av hallen; et søylefundament sentralt i rommet, litt nord for ildstedet, antyder at det åpne rommet har fortsatt et stykke nordover (Nordlie og Ødeby 2021: 63). Rommets sentrale plassering, dets størrelse og det åpne ildstedet bygger opp under antagelsen om at det har blitt brukt til mer enn som et privat opp-

holdsrom. I et planeringslag umiddelbart under gulvnivå ved ildstedet ble det funnet engelske *long cross*-sølvpenninger som kunne dateres til mellom 1279 og 1327 (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 53–54, 68). Myntene er altså fra den primære bruksperioden til hallen. En mulig tolkning er at de har falt gjennom sprekker i gulvet og stammer fra bruken av rommet. Utgravningen i 2020 påviste minst to faser av steinlagt gulv midt i rommet, noe som peker mot langvarig bruk.

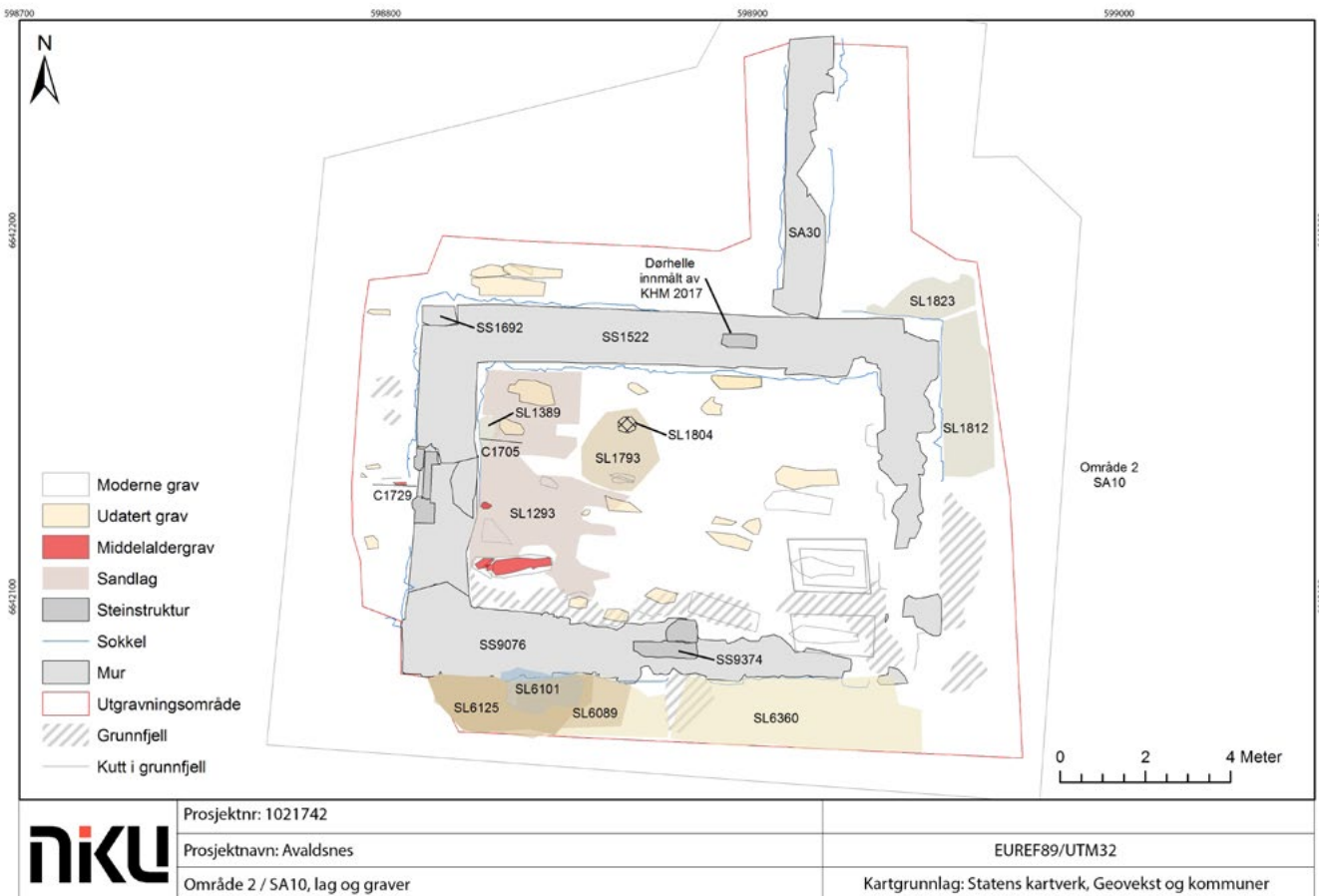
GRAVLEGGELSER I TÅRNET

Ved utgravningen i 2017 ble det avdekket en grav som ut fra tilstanden til skjelettet, måten det lå på og stratigrafiske forhold sannsynligvis er fra middelalderen (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 61). Imidlertid var det først i forbindelse med 2020-prosjektet at det sikkert kunne slås fast at det er bevart graver fra middelalderen på kirkegården (Haugan 2022; Nordlie og Ødeby 2021). Usikkerheten etter 2017-utgravningen skyldtes først og fremst at området der middelaldergravene lå (og til dels fremdeles ligger), var kraftig forstyrret av anleggelsen av nye graver i andre halvdel av 1800-tallet og av en del annen graving enda senere (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 23, 32, 61).

Gravene lå mellom Olavskirken og kirkegårds-muren, i og rundt tårnet. Her ble det ved undersøkelsen i 2020 gravd ut 30 skjeletter fordelt på 28 graver. Samtlige individer var gravlagt i ryggleie, med hodet mot vest og føttene mot øst. Tre av skjelettene ble C14-datert til høymiddelalderen, innenfor perioden ca. 1275–1370. Ytterligere to skjeletter lå slik til at de sannsynligvis også er middelalderske. Basert på stratigrafiske forhold og moderne klesrester ble de øvrige gravene tolket som etterreformatoriske. Disse gravene ble dermed ikke analysert eller datert, men gjenbegravd i nye kister på kirkegården, på lik linje med graver som har blitt berørt av tidligere utgravninger.

9 I figur 7 antyder innmålingen av østmuren at det er en åpning ut mot øst fra dette rommet, men denne er en yngre skade eller endring.

10 Fragmenter av baksteheller, kvern og bryner. Med forbehold om at det var svært få gjenstandsfunn generelt, er det interessant at alle som kunne tenkes å være knyttet til matlaging (i middelalderen), ble funnet i denne delen av anlegget.

Figur 8. Plasseringen av graver i og ved tårnet (kart fra NIKUs undersøkelse i 2020) (Nordlie og Ødeby 2021).

Basert på gjenstandsfunn i og rundt flere av gravene, som moderne knapper liggende ved den døde håndledd, hals og bryst, var disse trygge å datere til etter reformasjonen. Ved ett tilfelle var det bevart en tversoversløyfe liggende under haken til den avdøde, og i en annen grav var vedkommende gravlagt med en krittpipe i hånden. Fraværet av godt bevarte kulturlag rundt kongsgårdruinen har, sammen med de moderne gjenstandsfunnene i gravene, bidratt til at det tidligere har vært lite optimisme rundt det å påvise en middelalderkirkegård (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 61).

Gravene som viste seg å være fra middelalder lå relativt dypt i kirkegårdsjorden. Det tydeligste eksemplet var en grav der gravkuttet var hugget inn i selve berget under en av de få bevarte restene av kulturlag fra denne delen av kongsgården (se figur 4). På grunn av den stratigrafiske plasseringen, god bevaring og plasseringen av armene var individet i graven en åpenbar kandidat for humanosteologisk analyse og datering. Analysen landet på at individet antagelig var en mann som døde i en alder av 40–60 år (Bergland 2021), og en prøve av skjelettet ble med 95,4 prosent sannsynlighet datert

til 1277–1319 eller 1360–1389. Armene var lagt i kryss over brystet, en såkalt Redin D-armstilling (Redin 1976) som er vanlig i middelaldergraver (Skov 1981: 438). En annen observasjon som skilte de bevarte middelaldergravene fra de yngre gravene, var måten føttene lå på. I middelaldergravene lå beina fra leggene og føttene tett sammen, til dels med fotbeina artikulert oppover fra hælen. Dette i kontrast til de beviselig yngre gravene, der bein fra nedre underekstremiteter lå noe mer spredt. Sannsynligvis betyr dette at individene som ble gravlagt i middelalderen, var svøpt forholdsvis tett i likklede, slik at føttene og leggene ble liggende tett samlet. Hvorvidt det også betyr at de ble lagt i graven uten kiste, er mer usikkert, men det ble ikke funnet rester av kister i middelaldergravene. I de yngre gravene var det en del rester av kister i form av metalleder som beslag, skruer, spiker og håndtak, samt noen fragmenter av treverk. Mangelen på spor av kister i middelaldergravene kunne godt skyldes de dårlige bevaringsforholdene for organisk materiale, men måten fotbeina lå på, kan også antyde at det ble lagt jord rett rundt liket, slik at beina ble liggende samlet.

De andre middelalderskjelettene har ikke blitt fullstendig utgravd, men lå like dypt som det som er beskrevet over. Et individ (med 95,4 prosent sannsynlighet datert 1306–1364 eller 1385–1407) var, basert på kraniet, trolig en mann som var død i en alder av 17–25 år. Det siste individet med sikker middelalderdatering (med 95,4 prosent sannsynlighet datert 1275–1318 eller 1360–1388) og de to som lå rett under og er antatt middelalderske, ble kun avdekket i fotregionen. Dateringene sammenfaller godt og peker mot gravlegginger i løpet av cirka 25–150 år etter at denne delen av kongsgården var ferdig bygget. Kanskje ble folk gravlagt her først etter at hallen sto ferdig rundt 1300.

Samlet gir gravene og deres dateringer ny kunnskap om tårnets funksjon, som ser ut til å ha

komplementert kirkegården som et rom for gravleggelser under gulvet. Tårnet har tidligere blitt tolket som et kastell (jf. drøfting i Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 447–454), men eksempler på graver under gulvet i andre kastellbygg har ikke latt seg oppdrive. Generelt finnes det få tilfeller av graver i ikke-kirkelige bygg fra middelalderen, mens innendørs graver var forholdsvis vanlig i kirkebygg. Gravplassene under gulvet i kirken var høyere ansett enn plasser ute på kirkegården og var ment for de mest fremstående personene i samfunnet. Først ble det åpnet opp for kirkens fremste menn, deretter for kongelige. Aller høyest rang hadde plassene nærmest høyalteret (Skov 1981: 438). Utenfor kirkerommet var plassene inntil kirkeveggen de mest ettertraktede, og da helst under takdryppet (Bøe 1981: 397).

En mulig parallell er graver funnet i klostre. I Lyse kloster, Nonneseter kloster i Bergen, Hovedøya kloster og Olavsklosteret i Oslo er det dokumentert graver i kapeller, kapittelsaler og korsganger (Bendixen 1893: plansje 2; Hommedal 1986: illustrasjon 8; Riksantikvarens arkiv; Nicolaysen 1891: plansje 1). Gravlegging i cistercienserklostrene, som Lyse og Hovedøya, var kun for deres stiftere, konger, dronninger og høytstående geistlige. Abbeder kunne velge å begraves i konventstuen. Dersom tårnet var et kastell, kan gravlegginger her ha vært forbeholdt for eksempel fremstående militære. Eventuelt har de begravede tilhørt kongens kapellgeistlighet, som kan ha utført religiøse og administrative oppgaver i tårnet, eller som kan ha bodd der (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 453; se også Hommedal 2020).

Som diskutert i Haugan (2022) åpnet kalibreringen av C14-dateringene for at gravene *kan* være yngre enn ødeleggelsen av tårnet i 1368, selv om sannsynligheten er liten. De døde kan dermed ha blitt gravlagt i en delvis ruin; flere dateringer er ønskelig for å vurdere hvor plausibelt dette

Figur 9. Middelalderindivid lagt med armene i kors ned i en utskrapet del av berget (datert 1277–1319 eller 1360–1389 med 95,4 prosent sannsynlighet). Steinen til høyre har rast ut fra muren. Ved individets venstre skulder ligger et underarmsbein fra en annen grav. Foto: NIKU.

alternativet er. Bevarte, sikkert daterte middelaldergraver var lokalisert i sørvestre hjørne av tårnet og rett på utsiden og innsiden av tårnets vestport. I tillegg kommer den tidligere nevnte sannsynlige middelaldergraven mellom tårnet og koret. Ved videre inngrep i jordlagene rundt tårnet vil det derfor være høy sannsynlighet for å påtreffe flere graver med middelalderdatering.

KONGSGÅRDEN – RESIDENS, FESTNING OG ADMINISTRASJONSSENTRUM I HØYMIDDELALDER

Sent på 1200-tallet og frem til 1368 har kongsgårданlegget bestått av Olavskirken og østfløyen

med tårnet og hallen. Muligens har det også vært en sørfløy i mur, og sannsynligvis ytterligere trebygninger som ikke har etterlatt seg spor. Begynnelsen til dette monumentale anlegget var byggingen av Olavskirken og tårnet rundt midten av 1200-tallet. Disse var i utgangspunktet separate og frittstående bygninger, og østfløyen kom til ved at hallen og forbindelsesmuren ble bygget tilnærmet i flukt med østmurene i kirkekolet og tårnet (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 38, 62). Forbindelsesmuren lukket passasjen mellom tårnet og kirken og kan ha båret en drombegang over bakkeplan mellom disse to bygningene. Det har foreløpig ikke vært mulig å bevise at hallen var

bygget helt inntil sørsiden av tårnet. Alternativet er at det var en passasje der, som i så fall – om man regner med østveggen av koret – vil ha ligget nær midten av østfløyen.

Kirken og tårnet vil ha gitt et helt annet inntrykk som to separate bygninger enn kirken bygget sammen med en større østfløy, og det må antas at denne endringen gjenspeiler en utvikling i anleggets funksjon. Bolig er en av de sannsynlige funksjonene, ut fra lignende anlegg fra samme periode. Noen eksempler er Steinhuset på Gran, opprinnelig del av et større anlegg med ringmur, og mulige spor av lignende bygninger på prestegårdene Ringsaker og Hoff (Rosborn 2014: 84–87; for flere eksempler, se Hommedal 2020). Steinhuset på Gran var mest sannsynlig brukt som bolig for høytstående personer i høymiddelalderens administrasjon.

Sand-Eriksen og Nordlie (2020) argumenterte for at tårnet også kan ha hatt forsvarsfunksjoner, som i praksis har blitt svekket ved tilføyelsen av resten av østfløyen, samtidig som *inntrykket* av forsvarsevne kan ha blitt styrket. De foreslo også at både tårnet i seg selv og det senere anlegget som helhet må ha hatt flere funksjoner. I dag finnes spor av murte anlegg og bygninger som antas å ha hatt tilsvarende funksjoner først og fremst i byene, men bygg som disse har også eksistert andre steder. Eksempler er de befestede kirkegårdsmurene ved Trondenes og på Gran (Sørgård 2005; Rosborn 2014), anlegget på Storøya i Tyrifjorden (Hommedal 1998) og ved Mjøskestellet på Steinsholmen nord i Mjøsa (Reinfjord 2018).

Med unntak av Trondenes ligger de nevnte eksemplene inne i landet på Østlandet, og selv om de er høymiddelalderske og mer eller mindre samtidige, er det kanskje ikke umiddelbart klart at de er sammenlignbare. Imidlertid har særlig Mjøskestellet, men også Storøyaanlegget og Steinhuset det til felles med kongsgården på Avaldsnes at de ligger med godt utsyn over viktige ferdssårer.

Det samme gjelder mer generelt også for mange av de flere titalls befestede anleggene fra høymiddelalderen i Vest-Sverige (Stibeu 2001). Det er interessant å merke seg denne opphopningen av bygging i stein *etter* at borgerkrigene var over, i det som var tidlige kjerneområder for Håkon IV (r. 1217–1263) og Håkon V (r. 1299–1319) (Moseng mfl. 1999: 121–124, 150, 169). Gjennom skriftlige kilder og dateringer er det nettopp disse kongene som er knyttet til byggearbeider på kongsgården på Avaldsnes (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 407–409).

Kirkens vesttårn var høyt nok til å fungere som strategisk utkikkspunkt (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 451). Basert på oppmålinger før ruinen av kirketårnet raste sammen i 1834, har det vært over 22 meter høyt (Lidén 1999: 119, 147). Investeringen i nok et tårn ved siden av kirken må bety at dette tårnet hadde funksjoner som ikke kunne plasseres i en kirke. Var det lettere å forsvare? Den praktiske forsvarsverdien må ha vært noe begrenset av at bygningen hadde minst tre åpninger på bakkeplan, selv om åpningene var smale. Muligheten for at det ikke hadde noen slik åpning mot øst, mot den naturlige ankomsten til anlegget fra havneområdet ved Karmsundet, gjør at tårnet likevel kan ha hatt en avskrekkende effekt (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 450) og ha muliggjort en viss kontroll over dem som nærmet seg. Slike funksjoner kunne ikke kirketårnet fylle på samme måte, ikke minst ettersom det måtte plasseres ved vestfronten til kirken. Hele kirken lå dermed mellom kirketårnet og havnen. En annen funksjon man må anta var utelukket for et kirketårn, var funksjonen som *bolig*. Tårnet hadde en indre grunnflate på omtrent 55 kvadratmeter, som er nærmest den samme som for Steinhuset på Gran (Rosborn 2014). Videre er det, basert på både skriftlige kilder og trekk ved selve bygningen, rimelig at den hadde en rolle i representasjon og møter mellom maktpersoner (Rosborn 2014: 84–87).

Steinhuset på Gran har utgjort nordøstre hjørne i et lukket anlegg med ringmur (Rosborn 2014: 70). Det ser ikke ut til å være spor av en faktisk ringmur på Avaldsnes, men to murfragmenter i sørvest åpner muligheten for at det har vært en sørføy. I så fall har denne vært parallell med kirken, og på samme måte som kirken har den trolig vært fysisk forbundet med østfløyen og bidratt til å sperre av eller ramme inn en stor gårds plass inne på kongsgårdanlegget. Ved sørvestre hjørne av kongsgårdshallen er det rester av to murer som er bygget etter at hjørnet var ferdig (se figur 2). Disse ble i utgangspunktet tolket som støtter til dette hjørnet av konstruksjonen, men er mer sannsynlig rester av vegger. Observasjoner fra undersøkelsen i 2012 viser at den vestre muren kan ha fortsatt mer enn fem meter mot vest, i flukt med sørmuren i hallen (Nordlie og Sand-Eriksen 2019: 58–59). I lys av denne informasjonen er det mulig at andre steinsamlinger og hellelegninger i dette området er spor av en smal bygning orientert øst–vest, der nordøstre hjørne har vært bygget opp mot det sørvestre i hallen.

Oppblomstringen av bygging i stein rundt midten av 1200-tallet og frem mot tidlig 1300-tall kan forstås som et resultat av kongemaktens økte ressurser etter at borgerkrigene var over, og som et aktivt grep for å sikre disse ressursene. Perioden kan også ses som en siste blomstring for det ambulerende kongedømmet, igjen muliggjort av innenlands fred og motivert av ønsket om kontroll. Da kongsgården på Avaldsnes ble delvis ødelagt i 1368 (jf. RN VII: 46) og etter hvert gikk over til å være prestegård (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 444–447), var denne administrasjonsformen på retur, og i de påfølgende unionstidene var kongemaktens oppmerksomhet i større grad rettet mot sør og øst. Behovet for geografisk spredte kongelige anlegg med kombinerte residens-, forsvars- og administrasjonsfunksjoner var med andre ord antagelig på høyden fra og med Håkon IV til og

med Håkon V, noe som forklarer byggingen av først et tårn og deretter en hel bygningsfløy i stein på Avaldsnes i to eller flere faser mellom *cirka* 1250 og 1320 (Sand-Eriksen og Nordlie 2020: 407).

Ut fra de foreliggende skriftlige kildene (gjennomgått i Opsahl 2020) og de arkeologiske sporene er det umulig å gi en endelig fasit for bruken av bygningene og anlegget, men de mest plausible bruksområdene kan oppsummeres slik: som residens (for kongen og hans følge ved behov og for kongens kapellgeistlighet til daglig) og som forsvar (i form av strategisk overvåking av bevegelser mot eller forbi anlegget, reell blokkering av adgang til flyttbare verdier og maktdemonstrasjon). Utgravningen etter Kongsgårdprosjektets avslutning har dessuten tilført første etasje i tårnet nok en funksjon, nemlig som rom for begravelser.

KONKLUSJON

I denne artikkelen har vi forsøkt å belyse de nye resultatene fra undersøkelser gjort i høymiddelalderens kongsgård på Avaldsnes etter Kongsgårdprosjektets avslutning. Undersøkelsene etter forskningsprosjektet har til sammenligning vært små, men har tross dette tilføyet ny informasjon om anleggets bruk og potensial. Innledningsvis påsto vi at det var den høymiddelalderens delen av kongsgården på Avaldsnes' historie som fremdeles har størst potensial for å gi ny kunnskap. Mindre fremtidige undersøkelser kan utdype anleggets historie ytterligere. Eksempler på nye resultater som fremheves i denne artikkelen, handler hovedsakelig om bruken av bygningene og til dels om bygningenes konstruksjon. Bruken av *tårnet* har blitt utvidet til også å inkludere begravelser. Et mindre rom i *hallen* har trolig hatt krypkjeller med et gulv over, og detaljer har kommet frem om konstruksjonen av en dreneringskanal gjennom *kjelleren*, og om utformingen av det store rommet sentralt i hallen.

Hva slags potensial har vidare undersøkelser for å belyse anlegget ytterligere? Dersom det blir mulig å grave i området der grusveien nå går tvers over anlegget (se figur 2), er det to viktige spørsmål som må forsøkes besvart. For det første må det undersøkes hvor langt nordover det faktisk finnes sikre spor av hallen, særlig siden den fysiske forbindelsen med sørmuren i tårnet har vist seg å være brutt. For det andre er det lov å håpe at man kan få avklart hvordan den såkalte lønngangen treffer eller passerer østfløyen der (jf. Sand-Eriksen og Nordlie 2020: figur 6.1; se også Bauer 2017: 304–306). Muligens kan konstruksjonsmessige detaljer eller avsetninger inne i lønngangen avsløre hvilken funksjon den opprinnelig har hatt.

Skråningene nedover fra bygningene mot øst vil være et interessant område å undersøke nær-

mere. I dette området ville det være naturlig å finne avfall fra beboerne på kongsgården. Det vil også være viktig å grave dypere og bredere ved sørenden av anlegget, særlig mot sørvest, der de ulogiske og overdimensjonerte «støttemurene» kan peke mot spor av en sørfløy. Ikke minst må alle muligheter til å finne ut mer om middelaldergravene utnyttes til det fulle. Man må forvente å finne flere graver når terrenget rundt tårnet skal tilpasses, og ut over grundig dokumentasjon av utgravningen og osteologisk analyse må man vurdere andre naturvitenskapelige analyser for å finne ut mer om dem som ble begravet der. Dersom noe ved disse menneskene skiller seg fra mennesker som er gravlagt på andre kirkegårder fra samme tid, vil forskjellene sannsynligvis bidra til å utdype tolkningen av tårnet og anlegget for øvrig.

LITTERATUR

- Bauer, Egil Lindhart. 2017. «The High Medieval Royal Manor». I *Avaldsnes: A Sea-Kings' Manor in First-Millennium Western Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 277–308. Berlin: De Gruyter.
- Bauer, Egil Lindhart og Mari Arentz Østmo. 2013. *Kongsgårdprosjektet Avaldsnes: stolpebygde hus, produksjonsplass, dyrkningsspor, steinkonstruksjon, kokegroper og naust fra jernalder og ruin fra middelalder. Avaldsnes prestegård, 85/1, Karmøy kommune, Rogaland*. Rapport. Oslo: Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo.
- Bendixen, Bendix Edvard. 1893. *Nonneseter klosterruiner*. <https://www.nb.no/items/1cad48656e7c590260b1ece0c65c8a37>
- Bergland, Tone. 2021. *Osteologisk analyse av skjeletter fra Avaldsnes middelalderuin*. NIKU Oppdragsrapport 21/2021. <https://hdl.handle.net/11250/2779269>
- Bjørkvik, Halvard. 1999. «Avaldsnes i førhistorisk og tidleg historisk tid». I *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, redigert av Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger, 9–53. Akdsal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Bøe, Arne. 1981. «Kirkegård». I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid*, redigert av Finn Hødnebo, bd. 8, 391–402.
- Ekroll, Ø. 1997. *Med kleber og kalk: norsk steinbygging i mellomalderen*. Oslo: Samlaget.
- Friis, Peder C. 1632. *Norriges oc Omliggende Øers sandfærdige Bescriffuelse: Indholdendis huis vært er at vide, baade om Landsens oc Indbyggernis Leilighet oc vilkor, saa vel i fordum tid, som nu i vore Dage*. København: Melchior Marzan.
- Haugan, Kristine Ødeby. 2022. «Middelalderkirkegården på Avaldsnes er påvist». *Primitive tider* 24. <https://doi.org/10.5617/pt.10051>
- Helle, Knut. 1999. «Olavskirken 1250–1350: sognekirke og kongelig kapell». I *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, redigert av Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger, 54–103. Akdsal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Hill, David. Under publisering. *Arkeologisk overvåking/utgravning i forbindelse med tiltak ved Avaldsnes middelalderuin*. NIKU-rapport. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning.
- Hommedal, Alf Tore. 2020. «The Royal Edifice at Avaldsnes: A Palatium for the King or a Residence for his Canons?» I *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 465–516. Berlin: De Gruyter.
- Hommedal, Alf Tore. 2013. «King Håkon's Hall and its Authenticity. The Medieval Hall and its Archaeology in the 19th and 20th Centuries». I *Håkonshallen 750 years: Royal Residence and National Monument*, redigert av Øystein Hellesøe Brekke og Geir Atle Ersland, 17–43. Oslo: Dreyer.
- Hommedal, Alf Tore. 1998. «Hamarbiskopens Storøya. På sporet av et monumentalanlegg». I *Storøya – Hamarbiskopens ladegård i middelalderen?*, redigert av Jan Brendalsmo, 20–31. NIKU fagrapport 009. Oslo: NIKU.
- Hommedal, Alf Tore. 1986. *Olavsklostret i Oslo. Bygningshistorikk, med dateringsforsøk av klosteranlegg og eldre bygningsdelar*. Upublisert magistergradsavhandling, Universitetet i Bergen.
- Langhelle, Svein Ivar og Birger Lindanger. 1999. *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*. Akdsal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Lidén, Hans-Emil. 1999. «Olavskirken på Avaldsnes». I *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, redigert av Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger, 104–160. Akdsal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Lindanger, Birger. 1999. «Presten og levevegen hans 1350–1700». I *Kongskyrkje ved Nordvegen: Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*, redigert av Svein Ivar Langhelle og Birger Lindanger, 161–192. Akdsal: Lokalhistorisk stiftelse.
- Moseng, Ole Georg, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo. 1999. *Norsk historie I: 750–1537*. Oslo: Tano Aschehoug.
- Opsahl, Erik. 2020. «Avaldsnes' Position in Norway in the 14th Century». I *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 517–545. Berlin: De Gruyter.
- Nicolaysen, Nicolay. 1891. *Hovedø kloster og dets ruiner*. <https://www.nb.no/items/7fcfb1427336c9a9f07d8017bcb898ad>
- Nordlie, Erlend og Anette Sand-Eriksen. 2019. *Middelalderuin. Avaldsnes Prestegård, 86/1. Karmøy kommune, Rogaland*. Rapport. Oslo: Kulturhistorisk Museum, Universitetet i Oslo. <http://urn.nb.no/URN:NBN:no-70528>
- Nordlie, Erlend og Kristine Ødeby 2021. *Arkeologiske undersøkelser ifm. konservering av middelalderuin*. NIKU Oppdragsrapport 17/2021. Oslo: Norsk institutt for kulturminneforskning. <https://hdl.handle.net/11250/2822986>
- Redin, Lars. 1976. *Lagmansbejdan: ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör*. Bonn: Rudolf Habelt.

- Reinfjord, Kristian. 2018. «To tårn tett i tett: Hamar bispedømmes regionale håndverkermiljø i middelalderen». *Viking: Norsk Arkeologisk Årbok*, bd. LXXXI: 149–170.
- Regesta Norvegica (RN)*. https://www.dokpro.uio.no/cgi-bin/middelalder/regist_vise_tekst_2020.cgi?b=7375&s=n&str=
- Riksantikvarens arkiv. Johan Meyer, plantegning over Lyse kloster. 1889.
- Rosborn, Sven. 2014. *Søsterkirkene og Steinhuset på Granavollen: studier i eldre norsk steinbyggerkunst*. Gran: Stiftelsen Steinhuset på Gran.
- Sand-Eriksen, Anette og Erlend Nordlie. 2020. «The High-Medieval Royal Manor Complex». I *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia*, redigert av Dagfinn Skre, 395–464. Berlin: De Gruyter.
- Skov, Erik. 1981. «Grav og gravskik». I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingtid til reformasjonstid*, redigert av Finn Hødnebo, bd. 5, 437–441.
- Skre, Dagfinn. 2020. *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia*. Berlin: De Gruyter.
- Slomann, Wencke. 1964. «En antikvarisk-historisk skisse omkring Avaldsnesfunnet». *Viking: Tidsskrift for norrøn arkeologi* XXVIII, 5–38.
- Stibeus, Magnus. 2001. «Sigurd Jorsalfars kastell och Ragnhildsholmen». I *Kungahälla: problem och forskning kring stadens äldsta historia*, redigert av Hans Andersson, Kristina Carlsson og Maria Vretemark, 149–174. Lund: Lund universitets historiska museum.
- Stige, Morten og Egil Lindhart Bauer. 2018. «Middelalderbyen Oslo – av stakk og stein». *Collegium Medievale* 31, 71–102.
- Sørgård, Inge. 2005. *Trondenes kirke i skjæringspunktet mellom øst og vest: Var Trondenes kirke befestet i middelalderen?* Masteroppgave. Tromsø: Universitetet i Tromsø. <https://hdl.handle.net/10037/111>
- Tordsson, Sturla. 1964 (1264). *Hákonar saga Hákonarsonar*, oversatt av Anne Holtmark. Oslo: Aschehoug.